

معرفی نسخه‌های خطی کتاب الغیبه نعمانی

کاظم استادی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۱۸

چکیده

قدیمی‌ترین کتاب پیرامون غیبت امام مهدی علیه السلام که نسخه‌هایی از آن در دسترس می‌باشد، کتاب *الغیبه* محمدبن ابراهیم نعمانی (م حدود ۳۶۰ ق) است؛ که در اوایل دوره غیبت کبری و با به درازا کشیده شدن غیبت امام زمان علیه السلام، و مطرح شدن برخی شبهات میان شیعیان، توسط نعمانی تألیف و برای رفع این مشکل، ارائه شده است. طبق برخی قرائن، کتاب *الغیبه* ظاهراً قبل از سال ۳۴۲ ق توسط نعمانی تألیف شده است؛ و قرائن مقابلی نیز برای تعیین تاریخ تألیف این کتاب قابل طرح هستند. در هر صورت، اکنون به عنوان یکی از آثار مهمی که لازم است نسخ خطی آن فهرست تجمیعی شوند، این کتاب می‌باشد.

واژگان کلیدی

ابن قنانی، ابی‌الحسین شجاعی، مهدویت، امام زمان علیه السلام.

مقدمه

محمدبن ابراهیم بن جعفر نعمانی، محدث شیعی قرن چهارم هجری است. گفته شده در روزگاری که محمدبن یعقوب در بغداد بوده، نعمانی نیز در آن شهر می‌زیسته، و از محضر کلینی بهره برده و از شاگردان کلینی بوده است. حتی نعمانی بخش زیادی از کتاب *کافی* کلینی را نوشته؛ و برخی گفته‌اند ممکن است از این رو به عنوان کاتب شهرت یافته باشد (نک: تهرانی، ۱۴۰۸ ق: ج ۱۶، ۷۹)؛ ولی طبق برخی از منابع شامی، نعمانی، مدتی وزیر دیوانی یا کاتب دولت شام در انطاکیه نیز بوده؛ و احتمالاً بر این اساس به کاتب، خوانده شده است (به عنوان نمونه نک: عصمة الدولة، ۲۰۱۶ م: ۶۶۵).

۱. کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قرآن و حدیث قم، ایران (kazemostadi@gmail.com).

مشهورترین اثر نعمانی، کتاب *الغیبة* اوست؛ که در اوایل دوره غیبت کبری و با به درازا کشیده شدن غیبت امام زمان علیه السلام، و نیز به خاطر رایج شدن آشفتگی فکری و تزلزل اعتقادی میان شیعیان، توسط نعمانی تألیف و برای رفع این مشکل، ارائه شده است (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۱۹)؛ و نعمانی در این کتاب، به تبیین امر امامت و راز غیبت امام دوازدهم، پرداخته است. طبق برخی قرائن، کتاب *الغیبة* ظاهراً قبل از سال ۳۴۲ق توسط نعمانی تألیف شده است؛ و قرائن مقابلی نیز برای تعیین تاریخ تألیف این کتاب قابل طرح هستند (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ث، سراسر متن).

پیرامون شخص نعمانی و کتاب *الغیبة* و احادیث آن، جدای از مقدمه نسخه چاپی *الغیبة*، مقالات و آثار مختلفی نوشته شده است. جدای از آثار غیرمرتبط با نسخ خطی، در اولین چاپ سنگی کتاب *الغیبة*، محمد قمی، مصحح نوشته است:

... در کمال دقت از روی نسخ عدیده قدیمه در دارالایمان قم نسخ و تصحیح تام شد (نک: نعمانی، ۱۳۱۸ق: ۱).

ولی نسخه‌ها را معرفی ننموده است. در چاپ افسست استاد غفاری نیز، وی چهار نسخه خطی را به اختصار معرفی نموده است (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲).

همچنین، استاد محمدجواد شبیری زنجانی در یکی از مقالات *الغیبة* خود (نک: شبیری زنجانی، ۱۳۸۰-۱۳۸۵ش: شماره‌های ۱-۱۰)، ضمن اشاره به مطالب استاد غفاری، از جهاتی به نسخه کهن *الغیبة* کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته است (شبیری زنجانی، ۱۳۸۱ش: ۵). جدای از اینها، در کتاب *فهرستگان نسخ خطی ایران*، شانزده نسخه از *الغیبة* منسوب به نعمانی به صورت اختصاری معرفی شده است (نک: درایتی، ۱۳۹۱ش: ۴۷۷/۲۳)، که از تجمیع و خلاصه کرد فهرس کتابخانه‌هایی دارای نسخه خطی *الغیبة* ایجاد شده است.

بنابراین، لازم است نسخه‌های خطی این اثر معرفی و مورد توجه قرار گیرند؛ تا جدای از فراهم آمدن زمینه تصحیح جدید از کتاب، برخی از اطلاعات رجالی و کتاب‌شناختی مهم مرتبط نیز، از این فهرست، برای پژوهشگران حاصل گردد.

نسخه‌های موجود شناسائی شده *الغیبة* محمدبن ابراهیم نعمانی (م.ح ۳۶۰ق) بیست و سه نسخه خطی می‌باشند؛ و جدای از نسخه ناقص مکتبه الامام امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف اشرف (با شماره ۱۰۳) که دستیاب نشد (نک: معجم المخطوطات النجفیه، ص ۶۷۰) مابقی نسخه‌های خطی *الغیبة*، یا به صورت حضوری و دیدن نسخه، و یا با تهیه عکس نسخه‌ها و

ملاحظه آن، بررسی شد؛ و تمامی نسخه‌ها از نو فهرست نویسی گشتند.
فهرست نسخه‌های خطی الغیبة، به ترتیب تاریخ کتابت نسخه، عبارتند از:

۱. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۱)

کد دستیابی به کتاب: ۱۷۵۴ (شماره قدیمی ۲۲۸۸ و نیز شماره ۱۸۷ کتب اخبار).

عنوان نسخه: کتاب الغیبة (نونویس است).

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: ۵۷۷ ق.

محل کتابت: نامشخص (احتمالاً منطقه شام).

آغاز نسخه: صفحه‌ای پراز یادداشت و نوشته است. خط اول بالای صفحه، مصرع‌هایی از شعری منسوب به عمر و عاص یا ابن الفارض به صورت ناقص آمده؛ که بخشی از آن چنین است: «... وَهُم حُجُجُ الْإِلَهِ عَلَى الْبَرَايَا وَبَابُ اللَّهِ وَأَنْقَطِعَ الْخِطَابُ». کمی پائین‌تر، با خط درشت نوشته شده است: «کتاب الغیبة تصنیف ابی عبدالله محمد بن ابراهیم النعمانی رحمه الله صنفه فی ذی الحجة من سنه اثنین و اربعین و ثلثمأیه».

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الْهَادِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ الْمُسْتَقِيمِ الْمُسْتَحَقَّ الشُّكْرِ مِنْ عِبَادِهِ بِإِخْرَاجِهِ إِيَّاهُمْ مِنَ الْعَدَمِ إِلَى الْوُجُودِ وَتَصْوِيرِهِ...
سند ابتدایی: ندارد.

انجام متن نسخه: ... المنتجبين الأخيار الطاهرين وأن يثبتنا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ [و یزیدنا هدی و علما و بصیرة و فهما] و لا یزیغ قلوبنا بعد إذ هدانا و أن یهب لنا من لدنه رحمة إنه کریم و هاب.

انجامه نسخه: تم الكتاب و الحمد لله و صلواته على سيدنا محمد النبي و آله الطاهرين و سلم تسليمًا... (ادامه انجامه در زیر ترمیم قدیمی نسخه، پنهان شده است).

مدل نسخه: گروه الف (۲۱ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خطاط از نظر هنری متوسط است). کاغذ: حنائی. جلد: تیماج. قطع: وزیری، ۳۸۳ صفحه. تعداد سطر: ۱۵ (صفحات در قسمت نونویس اضافه شده بر نسخه، ۲۱ سطر هستند).

ویژگی‌های نسخه: نسخه کهن الغیبة، بسیار کم غلط است؛ اما در موارد اندکی حاشیه نویسی

دارد. برخی از این حاشیه‌نویسی‌ها توسط خود خطاط اصلی صورت گرفته است. همچنین، حاشیه‌های کمی نیز توسط همان قلمی که بعضی از حروف و سطرها را در برخی صفحات پررنگ و خوانا نموده است (ظاهراً آنها ابوعلی بغدادی است)، در برخی از صفحات، حاشیه‌های تصحیحی یا جبران افتادگی‌ها را نموده است. اندکی از حواشی نیز متفرقه هستند. - کراسه‌های نسخه، شماره‌گذاری حروفی دارند. کراسه ثامن نسخه کهن (یعنی از صفحه ۱۴۶ تا ۱۵۷ فایل عکس نسخه) افتادگی دارد؛ و به صورت نونویس با خط و کاغذ مجزا در ۶ برگ (دوازده صفحه) به نسخه افزوده شده است.

- جدای از افتادگی‌های نسخه که توسط برخی اشخاص، نونویس و ترمیم شده است؛ برخی افتادگی‌های دیگری نیز در کراسه‌های نسخه خطی یعنی کراسه بیستم، وجود دارد که از دید، شخص ترمیم‌کننده دور مانده است. این افتادگی از برگ ۱۸۴ نسخه کهن، متن صفحه (۳۷۷ عکس نسخه) به سند ناقص زیر خاتمه یافته «حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنٍ» (به شماره صفحه چاپ غفاری، صفحه ۳۱۶ است)؛ و آغاز برگ ۱۸۵ نسخه کهن متن صفحه (۳۷۸ عکس نسخه) دوباره متن ناقص، این‌گونه ادامه یافته است: «أَنَّ نَسْخَةَ مَنْ أَبِي الْمَرْجِي بْنِ مُحَمَّدِ الْغَمَرِ التَّغْلَبِيِّ وَ ذَكَرَ أَنَّهُ حَدَّثَهُ بِهِ الْمَعْرُوفُ» (به شماره صفحه چاپ غفاری، صفحه ۳۲۸ است).

این افتادگی، طبق فهرست مؤلف در مقدمه مؤلف، شامل این سه باب می‌گردد: باب ما جاء في ذكر أحوال الشيعة عند خروج القائم عليه السلام و قبله و بعده؛ باب ما روى أن القائم عليه السلام يستأنف دعاء جديدا و أن الإسلام بدأ غريباً و سيعود غريباً كما بدأ؛ باب في ذكر إسماعيل بن أبي عبدالله عليه السلام و الدلالة على أخيه موسى بن جعفر عليه السلام. اما با توجه به برخی نسخه‌های خطی متأخر و نیز چاپ غفاری، این باب نیز در میان افتادگی‌ها است: باب ما جاء في ذكر سن الإمام القائم عليه السلام و ما جاءت به الرواية حين يفيض إليه أمر الإمامة.

- جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- با توجه به وضعیت نسخه و تفاوت‌های بخش‌های ترمیمی، به نظر می‌رسد که دو یا سه ترمیم بر روی نسخه انجام شده است؛ البته حداقل دو ترمیم آن، قدیمی هستند. این ترمیم‌ها شامل: ترمیم فیزیکی کاغذ صفحات؛ ترمیم خطوط محو شده؛ ترمیم افتادگی و نونویس‌ها می‌شوند.

- دو آنها در نسخه مشاهده شد؛ ۱. آنها عتیقه بدون تاریخ: «أنها قرأه و تصفحاً الفقير إلى

رحمة الله تعالى الفضل الحسين بن علي بن يحيى بن محمد بن محمد بن أحمد بن جعفر بن الحسن ابن علي بن الحسين بن علي الحسن بن علي عمر...» (ادامه نوشته ناخواناست و بخش کمی نیز زیر ترمیم پنهان شده است)؛ ۲. با تاریخ هفتصد و بیست: «أنهاه قرأه و تصفحاً و استفاد منه الفقير الحافظ ابو علي الحسن بن ابي الحسن بن علي بن الحسن بن محمد بن عبدالله البغدادي شهرين ثالث عشر ذى القعدة سنة عشرين و سبعمائة حامداً و مصلياً احسن الله تعالى عاقبته».

- در صفحه عنوان نسخه، بالا سمت چپ، یادداشت وقفی با این عبارت وجود دارد: «الواقف اضعف عباد الله العنى ابن شيخ محمد مؤمن، اسد الله المشتهر بابن خاتون المشهدى عاملی» (به همراه مهر بیضوی واقف)؛ کلمه «شیخ محمد مؤمن» و نیز کلمه «عاملی»، زیر ترمیم نسخه پنهان شده‌اند. همچنین، در صفحه اول عنوان نسخه و نیز صفحه آخر نسخه، مهر بزرگی ثبت شده با این عبارت: «این کتاب را با سیصد و نود و نه جلد دیگر وقف آستانه حضرت علی ابن موسی رضا نمود، اضعف عباد الله العنى ابن شيخ محمد مؤمن اسد اله الخاتونی که ساکنان مشهد مقدس از مطالعه آن بهره‌مند گردند. هر که بفروشد بلعنت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود ۱۰۶۷».

- در صفحه عنوان، پراست از یادداشت‌های عمال آستان قدس و دستنویس‌هایی از دارندگان و ملاحظه‌کنندگان نسخه؛ همچنین، در برخی صفحات نسخه، یادداشت‌هایی تنها یا به همراه مهر وجود دارد.

۲. مشهد؛ کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۲)

کد دستیابی به کتاب: ۱۷۵۴ (مشترک با نسخه کهن؛ بخش ترمیم شده)

عنوان نسخه: نامشخص.

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: حدود قرن نهم یا دهم.

محل کتابت: نامشخص؛ ظاهراً شام.

آغاز نسخه: ندارد (افتادگی دارد).

آغاز متن نسخه: (افتادگی کلی دارد) قال جد ثنا علی بن الحسن الكوفی قال أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنْ دَانَ بِغَيْرِ سَمَاعٍ مِنْ صَادِقٍ (حاشیه افزوده با خط نونویس دارد) وَ ذَكَرَ مِثْلَهُ سِوَاءَ لِيَتَأَمَّلَ

متأمل من ذوی الألباب و العقول و المعتقدين لولاية الأئمة من أهل البيت عليهم السلام ...

سند ابتدایی: ندارد (افتادگی دارد).

انجام متن نسخه: (افتادگی کلی دارد) ... وَ أُمُّ الْبِلَادِ وَ أُخْتِ الْعَادِ تِلْكَ وَ رَبِّ عَلِيٍّ يَا عَمْرُو بْنَ سَعْدٍ بَعْدَ أَلَّا لَعَنَهُ اللَّهُ عَلَى الْعُصَاةِ مِنْ بَنِي أُمَيَّةَ وَ بَنِي فُلَانِ الْخَوَّانَةِ (اتمام برگ‌ها).

انجامه نسخه: ندارد.

مدل نسخه: نامشخص.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ غیرهنری و معمولی؛ تعداد صفحات: ۱۲ صفحه (۶

برگ)؛ تعداد سطر: ۲۱ سطر؛ متن دو رنگ، باب‌ها شنگرف است.

ویژگی‌های نسخه: کراسه ثامن نسخه کهن، از صفحه ۱۴۶ تا ۱۵۷ (فایل عکس نسخه) در ۶ برگ (دوازده صفحه) به نسخه افزوده شده است. این برگ‌های افزوده شده، بخشی از نسخه خطی دیگری بوده است که از آن نسخه، کنده شده تا به وسیله آن، نسخه کهن تکمیل گردد (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: پ، ۱۲).

- با توجه به نوع کاغذ و خط این چند برگ نسخه، می‌توان تاریخ کتابت آن را حدود قرن نهم قمری دانست. جدای از این می‌توان تاریخ حداقلی نیز برای آن مطرح نمود؛ به این معنی که: در بخش‌هایی از نسخه کهن (که این چند برگ در آن واقع شده است)، یادداشت‌های تاریخ‌داری وجود دارند که نوشته آنها بر روی کاغذ ترمیمی ثبت شده است. قدیمی‌ترین یادداشت تاریخ‌دار که بر کاغذ ترمیمی نسخه شکل گرفته، ۱۱۹۶ قمری است. جدای از این، یک یادداشت بدون تاریخ بر روی کاغذ ترمیمی در صفحه عنوان نسخه از واقف نسخه، و نیز مهر بزرگی از واقف که بر روی کاغذ ترمیمی صفحه آخر وجود دارد. بر اساس اطلاعات وقف این نسخه، عمل وقف در تاریخ ۱۰۶۷ قمری صورت گرفته است (نک: شاکری، ۱۳۶۷ش: ج ۱، ۹۱-۹۳). بنابراین، اگر تمامی ترمیم نسخه، در یک زمان انجام شده باشد، که ظاهراً این گونه است، با توجه به تاریخ معلوم این یادداشت وقف، می‌توان گفت که تاریخ ترمیم این بخش نسخه نیز، ماقبل از این تاریخ بوده است؛ و به همین قاعده، تاریخ این چند برگ نسخه نیز، ماقبل از آن تاریخ است. نتیجه این‌که، تاریخ کتابت این نسخه ناقص، پیش از ۱۰۶۷ قمری می‌باشد.

- برخی تصحیحات و جافتادگی‌ها در حاشیه نسخه دارد.

۳. نجف؛ مکتبه آیه الله الحکیم العامه

کد دستیابی به کتاب: ۲۱۱۳ (در موضوع سیره معصومین واقع شده است) التسلسل الکترونی: ۲۲۳۷.

عنوان نسخه: (افتادگی دارد).

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: حدود قرن ۱۰ و ۱۱.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: (افتادگی دارد).

آغاز متن نسخه: (افتادگی دارد) و بروح القدس مؤیدین و بالحجج غالبین و بالآیات لأهل الباطل قاهرین و بالمعجزات لعقول ذوی الألباب باهرین أبانهم من خلقه بما أولاهم...

سند ابتدایی: (افتادگی دارد) ظاهراً از نوع بی سند است.

انجام متن نسخه: ... قَالَ حَدَّثَنَا حَمِيدُ بْنُ زِيَادٍ الْكُوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ [عَلِي بْنِ] عَلِيٍّ عَنْ يَحْيَى ابْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِي جَمِيلَةَ الْمُفَضَّلِ بْنِ صَالِحٍ عَنْ (افتادگی دارد).

انجامه نسخه: (افتادگی دارد).

مدل نسخه: ظاهراً گروه الف (۲۱ بابی؛ شاید یک باب کمتر داشته باشد).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (ناخوش)؛ تعداد صفحات: ۱۵۱؛ تعداد سطر: ۱۴ سطر (۱۱.۴ در ۱۹ س م) فاصله میان سطرها زیاد است.

ویژگی های نسخه: نسخه افتادگی در ابتدا و انتها دارد؛ یک صفحه از شروع نسخه افتاده است، و از انتهای نسخه نیز، از اول باب «باب ما جاء فی ذکر جيش الغضب و هم أصحاب القائم عليه السلام و عدتهم و صفتهم و ما يبتلون به» به بعد ندارد و افتاده است؛ این باب، در نسخه موجود، شماره ۱۸ خورده است و از نظر شماره باب با نسخه کهن و نیز نسخه های گروه ب متفاوت است.

این نسخه، ظاهراً شبیه مدل نسخه کهن (۵۷۷ق) است؛ در نسخه کهن، باب ۲۱؛ از عبارت «... يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنٍ» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أنه نسخه من أبي المرجى بن محمد الغمر التغلبي...» از چاپ غفاری وجود ندارد و افتادگی دارد (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۱۶-۳۲۸). البته چون نسخه کتابخانه حکیم در آخر افتادگی دارد، نمی توان ابواب آن را با نسخه کهن در این بخش ها تطبیق داد؛ ولی از اختلاف زیاده و کاستی برخی احادیث دیگر متن، مدل گروه قابل شناسایی است.

- ظاهراً جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- در برگ اول نسخه یادداشت وقف با خط درشت وجود دارد: «قد وقفت هذا الكتاب ... و التولية ... للسيد شريف الكاظمي».

۴. تهران؛ کتابخانه ملک (نسخه ۱)

کد دستیابی به کتاب: ۲۶۷۱.

عنوان نسخه: ندارد (افتادگی دارد).

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: قرن ۱۰ و ۱۱.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: ندارد (افتادگی دارد).

آغاز متن نسخه: (دو برگ افتادگی دارد) لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ أَفْضَلُ صَلَوَاتِهِ وَأَشْرَفِهَا وَأَذْكَاهَا وَأَمَاهَا وَأَتَمَّهَا وَأَعْلَاهَا وَأَسْنَاهَا وَ سَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا كَمَا هُوَ أَهْلُهُ وَ كَمَا مُحَمَّدٌ وَ آلُهُ ... سند ابتدایی: ندارد (افتادگی دارد).

انجام متن نسخه: (یک برگ آخر افتادگی دارد) ... بَعْضُ رِجَالِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ إِسْحَاقَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَمَرَ بْنِ أَبِي شُعْبَةَ الْحَلَبِيِّ عَنْ حَمَزَةَ بْنِ حُمْرَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ . انجامه نسخه: ندارد (افتادگی دارد).

مدل نسخه: گروه الف، ۲۱ بابی؛ ابواب هماهنگ با نسخه کهن.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط)؛ تعداد صفحات: ۳۱۲ ص (۱۵۶ برگ)؛ ۱۳۰۸ در ۲۱۰۲ س م؛ کاغذ: ترمه؛ جلد: میشن قهوه‌ای.

ویژگی‌های نسخه: واقف، حاج حسین آقا ملک است.

- برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- چهار باب، نسبت به چاپ غفاری، افتادگی نامحسوس دارد. ابواب: «ما جاء في ذكر أحوال الشيعة عند خروج القائم عليه السلام و قبله و بعده» و «ما روى أن القائم عليه السلام يستأنف دعاء جديدا و أن الإسلام بدأ غريبا و سيعود غريبا كما بدأ» و «ما جاء في ذكر سن الإمام القائم عليه السلام و ما جاءت به الرواية حين يفضى إليه أمر الإمامة» و «باب في ذكر إسماعيل بن أبي عبدالله عليه السلام و الدلالة على

أخيه موسى بن جعفر عليه السلام) (باب ۲۱؛ از عبارت «... يَحْيَى الْعَطَّازُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنٍ» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أَنَّهُ نَسَخَهُ مِنْ أَبِي الْمَرْجِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ الْغَمْرِ التَّغْلِبِيِّ...» از چاپ غفاری؛ نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۱۶-۳۲۸).

- همچنین، جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- در برگ اول نسخه، مهر ژلاتینی جدید مستطیلی شکل کتابخانه ملک آستان قدس رضوی، به تاریخ ثبت ۲۱ اسفند ۱۳۳۰ ش نقش بسته است.

۵. تهران؛ کتابخانه ملک (نسخه ۲)

کد دستیابی به کتاب: ۳۶۱۷.

عنوان نسخه: کتاب الغيبة.

کاتب نسخه: محمد مؤمن گلپایگانی.

تاریخ کتابت نسخه: پنجشنبه ۲۱ رمضان ۱۰۷۷.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: هذا كتاب الغيبة لأبي عبدالله محمد النعماني رحمة الله.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علي بن يعقوب بن أبي قرة القناني رحمه الله قال حدثنا أبو الحسين محمد بن علي البجلي [البجلي]...
سند ابتدایی: دارد (ابن القناني از البجلي [البجلي]).

انجام متن نسخه: .... و أن يهب لنا من لدنه رحمة إنه كريم وهاب والحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله اجمعين الطيبين الطاهرين و سلم تسليما كثيرا.

انجامه نسخه: ثم في يوم الخميس احدى و عشرين شهر رمضان المبارك سنة سبع و سبعين بعد لالف من الهجرة على يد الفقير الحقير محمد مؤمن الجربادقاني عفى الله عنه (مهر بیضوی کوچک).

مدل نسخه: گروه ب (۲۶ بابی = ۱+۲۵).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط و منظم)؛ تعداد صفحات: ۲۲۵ ص (۱۱۳ برگ)؛ ۱۶ سطر؛ قطع: وزیری (۱۷.۷ در ۲۵.۶ س م)؛ کاغذ: ترمه نخودی؛ جلد: میشن سرخ ضربی.

ویژگی‌های نسخه: در حاشیه و نیز داخل سطر متن، اندکی تصحیحات و حاشیه دارد.
 - مطابق چاپ غفاری؛ برخی احادیث نسبت به نسخه کهن اضافه دارد، همانند حدیث
 ماقبل باب ما روی فی ملک القائم عجله.
 - در برگ آخر، مهر اچ دلیو و نیز مهر بیضوی کتابخانه ملک دیده می‌شود.

۶. مشهد؛ کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۳)

کد دستیابی به کتاب: ۲۵۰۳۳.

عنوان نسخه: کتاب الغیبة (نونویس است).

کاتب نسخه: محمد کریم بن عبدالخالق (کاتب بخش دوم متفاوت و ناشناس است).

تاریخ کتابت نسخه: ۱۰۸۶ق (شهر شوال سنه الف و ثمانین و سته).

محل کتابت: نامشخص (احتمالاً مشهد الرضا عجله).

آغاز نسخه: صفحه نونویس فهرست کتاب (که ظاهراً دستخط بهاء‌الدین محمد، فاضل
 هندی متوفی ۱۱۳۱ق) است. در بالای صفحه قبل از فهرست، نوشته شده: «کتاب الغیبة
 تصنیف ابی عبدالله محمد بن ابراهیم النعمانی رحمه الله صنفه فی ذی الحجة من سنه اثنین و
 اربعین و ثلثمایه». سپس به صورت مورب نوشته شده: ما وجد فی هذا الكتاب...
 آغاز متن نسخه: (در بالای صفحه: رب یسر و لاتعسر) بسم الله الرحمن الرحیم الحمد لله رب
 العالمین الهادی من یشاء الى صراط مستقیم المستحق الشکر من عباده بإخراجه إیاهم من
 العدم إلى الوجود و تصویره إیاهم فی أحسن الصور و إسباغه...
 سند ابتدایی: ندارد.

انجام متن نسخه: ... بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ [و یزیدنا هدی و علما و
 بصیرة و فهما] و لایزیغ قلوبنا بعد إذ هدانا و أن یهب لنا من لدنه رحمة إنه کریم و هاب.
 انجامه بخش الغیبة نسخه: تم الكتاب کاتب العبد الضعیف النحیف الاثم محمد بن کریم
 بن عبدالخالق غفر الله له و لوالديه و لجميع المؤمنین و المؤمنات امین یا رب العالمین فی شهر
 شوال سنه الف و ثمانین و سته.

انجامه نسخه: ندارد؛ نسخه افتادگی دارد و کتاب دوم مجموعه، با این جمله خاتمه یافته
 است «مَا هُمْ إِلَّا أَنْتَ وَ أَمْثَالُكَ وَ لَا تُحَدِّثُ بِهَذَا الْحَدِيثِ أَصْحَابَ الرَّخْصِ (افتادگی نسخه)».
 مدل نسخه: گروه الف (۲۱ بابی)؛ هماهنگ با نسخه کهن رضوی (۵۷۷ق).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش (بخش دوم نسخه، خط کتابت متفاوت شده است). تعداد سطر: ۱۷ (فاصله میان سطور در بخش دوم کتاب، متفاوت شده است)؛ بخش دوم، با علامات قی، قیب، قیج، قید و...، شماره‌گذاری حروفی شده است.

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است؛ کتاب اول، الغیبه منسوب به نعمانی است. سپس یک صفحه با خط مجزا، «باب الاستغاسته الی المهدی علیه السلام» آمده و بعد از آن، کتاب دوم، فصل امام زمان علیه السلام از کتاب *هدایة الکبری*، یعنی «الباب الرابع عشر باب الإمام المهدی المنتظر علیه السلام» است که البته در انتها نسخه افتادگی دارد و فصل ناتمام مانده است (نک: خصیبه، ۱۴۱۱ق: ۳۵۳-۴۲۹). بعید نیست که نسخه شامل کتاب‌های دیگری نیز بوده است.

- چون نسخه از روی نسخه کهن رضوی (۵۷۷ق) نسخه براری شده، افتادگی نامحسوس نسخه کهن را که پیش‌تر گزارش کردیم، در این نسخه نیز می‌بینیم. این افتادگی، طبق فهرست مؤلف در مقدمه مؤلف، شامل این سه باب می‌گردد: باب ما جاء فی ذکر أحوال الشیعة عند خروج القائم علیه السلام و قبله و بعده؛ باب ما روی أن القائم علیه السلام یستأنف دعاء جدیداً و أن الإسلام بدأ غریباً و سيعود غریباً كما بدأ؛ باب فی ذکر إسماعیل بن أبی عبدالله علیه السلام و الدلالة علی أخیه موسی بن جعفر علیه السلام. اما با توجه به برخی نسخه‌های خطی متأخر و نیز چاپ غفاری، این باب نیز در میان افتادگی‌ها است: باب ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم علیه السلام و ما جاءت به الروایة حین یفضی إلیه أمر الإمامة.

- جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- در انتهای بخش الغیبه چهار یادداشت وجود دارد؛ دو یادداشت از بهاء الدین محمد که از نوع دستخط و تاریخ نسخه، به نظر می‌رسد که بهاء الدین محمد بن تاج الدین حسن بن محمد اصفهانی معروف به فاضل هندی (۱۱۳۱-۱۰۶۲ق) از عالمان شیعه در قرن ۱۱ و ۱۲ق و از شخصیت‌های دوره صفویه باشد:

۱. قوبل مع تعب بین نشاط و طرب لایوهب و لایباع و لو بواد من ذهب اقل الاقلین بهاء الدین محمد.

۲. قد کتب الکاتب هذا الکتاب من نسخة قد کتب من نسخة عتیقه صحیحه کتبت فی سنه سبع و خمسمائه [صحیح: ۵۷۷ق] و کانت من الکتب الموقوفه علی الروضه المقدسه الرضیة الرضویه و کان بعض مواضعها مندرسا مما کان فیہ من البیاض بین السطور فهو لاجل

الانماه و انا قد قابلت هذا الكتاب مع كتاب كتب من هذا الكتاب و قویل معه و انا العبد الاقل بهاء الدین محمد.

همچنین، دو یادداشت نیز: یکی مربوط به اجرت کتابت که نوشته شده: «اجره کاتب چهارده شاهی داده شده تا واضح باشد»؛ دیگری یادداشت تملک من تملکات سید الموسوی میر محمد امین باستصواب مولا داود ابتیاع نمود سنه ۱۱۹۶ (مهر بیضوی محمد امین ۱۱۹۶).

۷. نامشخص؛ کتابخانه دراویش شیخیه کرمان

کد دستیابی به کتاب: ۲۳۳/۱ (یا ۱۸۹۳ یا ۰۲۷۰-۰۲۰-IRN)

عنوان نسخه: افتادگی دارد (در صفحه بدرقه به صورت نو نویسی و یادداشت نوشته شده: کتاب الغیبه).

کاتب نسخه: رضا ابن حاجی امامقلی المشهدی.

تاریخ کتابت نسخه: ظاهراً ۱۱۰۹ ق.

محل کتابت: نامشخص.

آغازه نسخه: نونویس: کتاب علی بن ابراهیم النعمانی فی الغیبه...

آغاز متن نسخه: (افتادگی دارد؛ از اواخر مقدمه مؤلف آغاز شده) أَعْمَالًا الَّذِينَ صَلَّى سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ هُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يَحْسِنُونَ صُنْعًا...
سند ابتدایی: ندارد (افتادگی دارد).

انجام متن نسخه: ... بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ [و یزیدنا هدی و علما و بصیره و فهما] و لایزیغ قلوبنا بعد إذ هدانا و أن یهب لنا من لدنه رحمة إنه کریم وهاب.

انجامه نسخه: تم الكتاب و الحمد لله و صلواته علی سیدنا محمد النبی و اله الطاهرین و سلم تسلیمًا بقلم العبد الفقیه الحقیق المعترف بالخطایا و الذنوب و التقصیر الراجی عفوره اللطیف الخبیر و شفاعة نبیه محمد و اهل بیته صلوات الله و سلامه علیهم ذوی الشرف الخطیر کلب الائمه لابل کلب کلب الائمه ان رضوا بذلک رضاء ابن حاجی امام قلی المشهدی و قد وقفة ابتغاء لوجه الله و محبة فی ائمة المعصومین ارجو بذالک الثواب عند الملك الوهاب یوم یجزی الله المتصدقین و لا یضیع اجر المحسنین برحمتک یا ارحم الراحمین.

مدل نسخه: گروه الف، ۲۱ بابی؛ ابواب هماهنگ با نسخه کهن.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط)؛ تعداد صفحات: ۳۰۲ ص؛ تعداد سطر:

ویژگی‌های نسخه: . با توجه به شماره نسخه، ظاهراً مجموعه است.
 - در صفحه اول، یادداشتی نونویس و کوتاه، در معرفی کتاب و مؤلف به نقل از نجاشی آمده است.

- مقداری تصحیح در حاشیه دارد؛ ظاهراً از خود کاتب است.

- یادداشت بلاغ در انتهای نسخه دارد (محمد الله).

- چهار باب، نسبت به چاپ غفاری، افتادگی نامحسوس دارد. ابواب: «ما جاء فی ذکر أحوال الشيعة عند خروج القائم عليه السلام و قبله و بعده» و «ما روی أن القائم عليه السلام يستأنف دعاء جديدا وأن الإسلام بدأ غريبا و سيعود غريبا كما بدأ» و «ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم عليه السلام و ما جاءت به الرواية حين يفضى إليه أمر الإمامة» و «باب فی ذکر إسماعيل بن أبي عبدالله عليه السلام و الدلالة على أخيه موسى بن جعفر عليه السلام» (باب ۲۱؛ از عبارت «... يحيى العطار عن مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنٍ» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أنه نسخه من أبي المرجى بن محمد الغمر التغلبي...» از چاپ غفاری؛ نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۱۶-۳۲۸).

- جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

۸. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی (نسخه ۱)

کد دستیابی به کتاب: ۱۰۲۰۴/۳.

عنوان نسخه: غیبه نعمانی.

کاتب نسخه: میرزا ابوالقاسم بن حسین علی شریف قزوینی.

تاریخ کتابت نسخه: ۱۲۶۱ق.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: نسخه مجموعه است.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين رب حدثنا الشيخ أبوالفرج محمد بن علي بن يعقوب ابن أبي قرّة القنابي رحمه الله قال حدثنا أبوالحسين محمد بن علي البجلي الكاتب و اللفظ من أصله...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنابی از البجلي).

انجام متن نسخه: (افتادگی دارد) ... عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ الْأَنْبَارِيِّ

عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنِ أَبِي الْمَغْرَاءِ عَنِ ابْنِ أَبِي يَغْفُورٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام وَذَكَرَ مِثْلَهُ... (افتادگی از باب يلحق الشعۃ من التمحيص تا انتهای کتاب داد).

انجامه نسخه: ندارد.

مدل نسخه: ظاهراً گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ دستنویس؛ تعداد صفحات: بخش الغيبة ۶۴ صفحه (۳۲ برگ) از برگ ۱۱۴ تا ۱۴۵.

ویژگی‌های نسخه: مجموعه در هفت عنوان است؛ که در صفحه اول نسخه این‌گونه یادداشت شده: ۱. اثبات الوصية تألیف علی بن الحسین المسعودی؛ ۲. دیباچه مقابس الأنوار تألیف الشیخ اسدالله التستری؛ ۳. الاستغاثة فی بدع الثلاثة تألیف ابن میثم البحرانی؛ ۴. جزء من کتاب کشف الغمه؛ ۵. اجزاء اخر من کتاب الاخبار؛ ۶. کتاب الغيبة تألیف محمد بن ابراهیم بن حفص النعمانی؛ ۷. دیوان اشعار المنسوبة الی امیرالمؤمنین عليه السلام.

- نسخه، دفترچه‌ای چرک‌نویس‌طوری، از برگ‌های غیرمشابه و نامنظم است؛ بخش الغيبة، از برگ ۱۱۴ تا ۱۴۵ می‌باشد که بیشتر صفحات، کاغذ رنگی آبی، زرد و سبز هستند.

- متن نسخه، تنها ده باب از ۲۶ باب این مدل را دارا می‌باشد.

تصحیحات داخل متن و حاشیه‌ای دارد؛ که با خط نازک و ریزتر انجام شده است.

- بخش‌هایی از مجموعه، شنگرف دارد.

۹. قم؛ کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (نسخه ۲)

کد دستیابی به کتاب: ۱۷۰۶۵.

عنوان نسخه: غيبة النعمانی (ظاهراً نونویس است).

کاتب نسخه: احمد بن الحسین بن علی الملقب بابی قنطان السعدی.

تاریخ کتابت نسخه: عصر یوم الثلاثاء ثامن عشر شوال سنة ۱۲۷۹.

محل کتابت: نجف.

آغاز نسخه: جدای از نوشته‌های متفرقه صفحه عطف، در صفحه پیش از متن، عنوان کتاب با خط ظاهراً نونویس نوشته شده و در ذیل آن پنج - شش یادداشت متفرقه وجود دارد.

آغاز متن نسخه: بسم‌الله الرحمن الرحیم و به نستعین رب یسر و لاتعسر حدثنا الشیخ أبو الفرج محمد بن علی بن یعقوب ابن ابی قرۃ القنابی ره قال حدثنا أبو الحسین محمد بن علی البجلی الکاتب...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنابی از البجلی).

انجام متن نسخه: ... کریم وهاب وَ الحمد لله رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صلى الله على محمد و آله الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً مباركاً زاكياً ناصياً طيباً برحمتك يا ارحم الراحمين و السلم...
انجامه نسخه: يقول الفقير الى الله الغنى احمد بن الحسين بن على الملقب بابى قنطان السعدى اصلا و النجفى مسكنا و مدفنا انشاء الله... و لا لاحظت اخر الكتاب قبل الرؤيا و استغفر الله من الخطاء و الزلل لى و لكم و الحمد لله و صلى الله على محمد و اله الطاهرين.
مدل نسخه: ظاهراً گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ؛ تعداد صفحات: ۱۶۲ (۸۱ برگ)؛ تعداد سطر: ۲۱ (۱۵.۵ در ۹)؛ عنوان و برخی نشان‌های شنگرف دارد؛ قطع: رقعی (کاغذ شرقی)؛ جلد: تیماج قهوه‌ای روشن ضربی یا ترنج و گل بوته.

ویژگی‌های نسخه: از یادداشت صفحه عنوان (ظاهراً نونویس)، بر می‌آید که نسخه قبلاً مجموعه و شامل شش عنوان کتاب بوده، و اولین کتاب آن الغیبه و بعدی بصائر الدرجات بوده است؛ هر چند اکنون نسخه فقط شامل یک کتاب است.

- در صفحه عطف اول، یادداشت نونویس به خط نستعلیق دیده می‌شود. در ذیل آن نیز یادداشت‌های متفرقه دیگری، صفحه را پر نموده است؛ که یکی از آنها، یادداشت تملك نامه به تاریخ ۱۳۴۰ ق می‌باشد.

- در صفحه عنوان کتاب پنج - شش یادداشت متفرقه وجود دارد؛ از جمله یادداشت قرمز رنگ میرزا یحیی شفیعی، در معرفی نعمانی، که از نجاشی نقل نموده است؛ با این آغاز: قال النجاشی، محمد بن ابراهیم بن جعفر الوعبدالله الکاتب النعمانی... در زیر آن، سید محمود مرعشی، خط میرزا یحیی شفیعی در نسخه را شناسانده است.

- نسخه جدای از خود خطاط، که برخی تصحیحات و حاشیه‌ها نگاشته است؛ توسط حاج میرزا یحیی بن محمد شفیع اصفهانی در حاشیه تصحیح شده و با علامت «بلغ» مقابله شده است. دست خط ایشان روی برگ آغاز نیز آمده، که ذکر شد.

- حاشیه نویسی دیگری نیز به غیر از آیت‌الله حاج میرزا یحیی اصفهانی دیده می‌شود.

- در انتهای متن نسخه، باب جدیدی با عنوان «باب ما روی عن الصادق عليه السلام من وصایاه لاصحابه» با خط نونویس نستعلیق وجود دارد؛ که حدود دو صفحه است.

- فراز چندین برگ از آغاز نسخه، کمی آسیب دیده و مرمت شده است؛ که این ترمیم به متن سرایت ندارد.

۱۰. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی (نسخه ۱)

کد دستیابی به کتاب: ۷۰۵۲.

عنوان نسخه: کتاب الغیبة.

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: قرن ۱۳ (قبل از ۱۲۸۸ق).

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: (قبل از صفحه عنوان، سه یادداشت، که دو تای آن تاریخدار هستند وجود دارد.) در صفحه عنوان آمده است: کتاب الغیبة تصنیف ابوعبدالله محمد بن ابراهیم النعمانی من قداماء الفرقة الناجیه.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتی حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علی بن یعقوب بن أبی قره القنابی رحمه الله قال حدثنا أبو الحسن محمد بن علی البجلي [البجلي] الكاتب و اللفظ من أصله [و] کتبت هذه النسخة ...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنابی از البجلي [البجلي]).

انجام متن نسخه: ... رحمة إنه كريم وهاب والحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً مباركاً زاكياً نامياً طيباً برحمتك يا ارحم الراحمين. انجامه نسخه: ندارد.

مدل نسخه: گروه ب (۲۶ بابی)؛ اسامی برخی باب‌ها با چاپ غفاری متفاوت است.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط و کمی نامنظم)؛ تعداد صفحات: ۲+۳۴۰ صفحه (۲+۱۷۰ برگ)؛ ۱۸ سطر (اندازه سطرها کمی نامنظم)؛ قطع: وزیری (۱۶ در ۲۴ س م)؛ جلد: مقوایی قهوه‌ای.

ویژگی‌های نسخه: در برگ اول، سه یادداشت وجود دارد؛ ۱. چند بیت شعر با تاریخ شهر رجب ۱۲۸۸؛ ۲. یادداشت کوتاه ابن جعفر با تاریخ ۲۷ شهر جمادی الثانی ۱۲۹۸. در برگ قبل از شروع متن نسخه، دو یادداشت وجود دارد؛ که یکی پاک و محو شده است و دیگری ظاهراً یادداشت ملکیت است با مهر بیضوی الموسوی. همچنین، در پایین صفحه، مهر بزرگ جدید، با عبارت: «داخل کتابخانه مجد الدین شد نمره ۵۵۳» وجود دارد.

نسخه ترقیمه ندارد و تاریخ کتابت آن مشخص نیست؛ ولی با توجه به یادداشت‌های بالا در صفحات عطف نسخه، تاریخ کتابت نسخه ماقبل ۱۲۸۸ قمری است.

- در صفحه اول متن، بالای صفحه، یادداشتی پیرامون مؤلف کتاب به نقل از نجاشی درج شده؛ که ظاهراً همان خط یادداشت نویسنده صفحه قبل (الموسوی) می باشد.

- برخی اندک تصحیحات در حاشیه با خط مجزا از متن دارد.

- شش برگ آخر و برخی از صفحات دیگر نسخه، جاگذاری شنگرف شده است ولی نوشته قرمز نشده‌اند و بین عبارات خطوط خالی مانده است.

- برخی از عناوین باب‌ها با نسخه کهن و نیز چاپ غفاری متفاوت هستند؛ همانند: باب ۱: ما روی فی صون علم آل محمد علیهم السلام عن لیس من اهله دو التادب باداب اولیاء الله و ستره عن غیر اهلہ من المعاندين و النهی عن اذاعته لهم و اطلاعهم علیه (برگ ۱۱، ص ۱۶ عکس نسخه). باب ۳: ما جاء فی الإمامة و الوصیة و أنهما من الله عزوجل و باختیاره و أمانة لا باختیار خلقه یودیها الإمام إلى الإمام بعده (برگ ۲۰، ص ۲۵ عکس نسخه). باب ۵: ما روی فیمن ادعی الإمامة و من ادعاها لیس بإمام و أن کل رایة ترفع قبل قیام القائم فصاحبها طاغوت (برگ ۵۰، ص ۵۵ عکس نسخه). باب ۶: ما روی ان الایمة اثنا عشر اماماً و ذکر ما یدل علیه القرآن و التوراة من ذالک (برگ ۵۳، ص ۵۸ عکس نسخه).

- برخی صفحات، ظاهراً خط متفاوت شده است؛ همانند برگ ۱۷ و ۱۸. به نظر می‌رسد که قلم یا خطاط، تغییر کرده است. همچنین با توجه به برخی از اغلاط، به نظر می‌رسد که خطاط مسلط به زبان عربی و متن کتاب نبوده است.

۱۱. تهران؛ کتابخانه دانشگاه تهران

کد دستیابی به کتاب: M ۵۷۸ (۱/۵۷۸).

عنوان نسخه: بدون عنوان (نونویس: کتاب الغیبه).

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: قبل از ۱۲۸۹ ق.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: دو یادداشت نونویس در صفحه قبل از متن اصلی.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علی بن یعقوب بن أبی قره القنانی ره قال حدثنا أبو الحسن محمد بن علی البجلي الكاتب و اللفظ من أصله [و] كتبت هذه النسخة و هو ...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنانی از البجلی)؛ در حاشیه سند شجاعی نونویس شده است. انجام متن نسخه: ... بعد إذ هدانا و أن يهب لنا من لدنه رحمة إنه كريم وهاب وَ الحمد لله رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صلى الله على محمد و آله الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً.

انجامه نسخه: در دسترس نبود.

مدل نسخه: ظاهراً گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط و منظم)؛ تعداد صفحات: ۵۷ برگ؛ ۳۱ سطر؛ قطع: وزیری لاغر (۱۰ در ۲۵ س م).

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است شامل سه عنوان کتاب (الغیبة؛ السیرة الحلبیة؛ تفسیر آلوسی).

- نسخه آسیب دیده است.

- در برگ اول، دو یادداشت وجود دارد؛ ۱. یادداشت معرفی کتاب الغیبة از محدث نوری؛ «کتاب الغیبة تألیف الشیخ الجلیل الثقة ابی عبدالله محمد بن ابراهیم النعمانی رحمه الله تلمیذ الکلینی است کتبتہ لنفسی و انا العبد المذیف المسی حسین ابن محمد تقی النوری الطبرسی ۱۲۸۹». و نیز: ۲. معرفی دو کتاب دیگر موجود در نسخه، توسط محدث نوری؛ «و الثلث الاول من کتاب انسان العیون فی سیرة الامین و المأمون المعروف بالسیرة الحلبیة تألیف نورالدین علی بن الحلبي شافعی حشره انه مع احبته و اوراق من اول تفسیر ابن آلوسی البغدادی».

- در برگ اول، مهر بیضوی بزرگ کتابخانه مشکوة با شماره ۵۷۸ به تاریخ بهمن سال ۱۳۲۸ خورده است. زیر این مهر، مهر بیضوی کوچکی نقش بسته است.

- پیش از شروع متن، در حاشیه بالا، به صورت مورب نوشته شده است: «حدّثنی محمد بن علی أبی الحسن الشجاعی الکاتب حفظه الله قال: حدّثنی محمد بن ابراهیم أبو عبدالله النعمانی رحمه الله فی ذی الحجة سنة اثنی و أربعین و ثلاثمائة قال الحمد لله کذا فی نسخه صحیفه» ظاهراً خط محدث نوری است.

این سند در متن اصلی نسخه‌های خطی الغیبة یافت نشد. قابل توجه است که همین سند حاشیه‌ای، در نسخه‌های بعدی از همین نسخه حاضر، نسخه برداری و تکرار شده است.

- تصحیحات فراوانی در حاشیه با خط مجزا از متن دارد.

- ظاهراً نسخه توسط محدث نوری با نسخ دیگری تطبیق داده شده است و اختلافات در حاشیه آمده است.

- ظاهراً برخی از عناوین باب‌ها با نسخه کهن و نیز چاپ غفاری متفاوت هستند.
 - با توجه به فهرس، ظاهراً نسخه تاریخ کتابت ندارد؛ من نیز دسترسی به انجام نسخه پیدا نکردم. ولی به اعتبار یادداشت محدث نوری در ابتدای نسخه به سال ۱۲۸۹، تاریخ کتابت نسخه، قدیمی‌تر از این تاریخ است.

۱۲. قم؛ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (نسخه ۳)

کد دستیابی به کتاب: ۱۳۸۹۱ (۱۳۸۹۱/۳).

عنوان نسخه: ندارد (به صورت نونویس در برگ عطف، «کتاب الغیبه» آمده است).

کاتب نسخه: نامشخص؛ بخش نونویس، ظاهراً محمد الموسوی الخوانساری.

تاریخ کتابت نسخه: پیش از ۱۲۹۰ ق.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: چند صفحه متن نونویس، پیرامون کتاب و مؤلف آن.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتی حدثنا الشيخ ابوالفرج محمد بن علی بن یعقوب بن ابی قرة القنابی رحمه الله قال حدثنا ابوالحسین محمد بن علی البجلی الکاتب و اللفظ ...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنابی از البجلی).

انجام متن اصلی نسخه: ... قَالَ يَا مُفَضَّلُ اكْشِفْ عَنِّي وَجْهَهُ وَقَالَ لِلْجَمَاعَةِ أَيْ هُوَ أَمْ مَيِّتٌ قَلْنَا لَهُ (افتادگی متن اصلی).

انجام متن نونویس نسخه: ... و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً مباركاً لك يا نبياً طيباً برحمتك يا ارحم الراحمين.

انجامه نسخه: ندارد (افتادگی دارد).

مدل نسخه: ظاهراً گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش (بخش نونویس نیز، نسخ است)؛ تعداد صفحات: با اضافات نونویس ابتدا و انتها، ۲۸۸ ص (۱۴۴ برگ)؛ تعداد سط: ۱۷ (۶ در ۱۲)؛ قطع: رقعی لاغر (۱۹ در ۱۲.۵)؛ جلد: تیماج زرشکی مجدول با ترنج و سرترنج.

ویژگی‌های نسخه: با توجه به یادداشت ابتدای نسخه از محمد قمی، این نسخه قبلاً مجموعه و شامل سه عنوان کتاب بوده است؛ بنابراین، پس از تاریخ ۱۳۰۷ ق، کتاب‌ها تفکیک

و به صورت نسخه‌های مستقل درآمدند. در یادداشت محمد قمی (همان شخصی که کتاب الغیبة را در سال ۱۳۱۷ق چاپ سنگی نموده است) آمده است: «بسم الله الرحمن الرحيم كتاب الغیبة للشيخ الثقة الجليل محمد بن ابراهيم النعمانی تلميذ ثقة الاسلام الكلینی رضی عنه و بعده كتاب الملل [الفصل فی الملل والأهواء والنحل] لابن حزم الاندلسی و بعده قطعة من شرح الفرائض النصيرية [شرح جواهر الفرائض] من الله المنعم الکریم علی عبده المجرم الاثیم محمد القمی فی المشهد الغروی ۱۳۰۷».

- ترقیمه نسخه افتادگی دارد و تاریخ کتابت دقیقاً مشخص نیست. اما بر اوراق ابتدایی نسخه، یادداشت‌های تاریخ‌داری وجود دارد که قدیمی‌ترین آن ۱۲۹۰ق می‌باشد؛ بنابراین، کتابت نسخه، پیش از این تاریخ می‌باشد.

همچنین، با توجه به این‌که اصل نسخه مجموعه بوده است؛ و کتاب آخر نسخه، شرح جواهر الفرائض بوده است، شاید بتوان به تاریخ کتابت دیگری دست یافت. نسخه‌ای از این کتاب با شماره ۷۸۱ در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است که مشخصات ظاهری آن (اندازه، تعداد سطر، و شباهت نگارش) با نسخه الغیبة مدنظر ما، هماهنگ است. این نسخه شرح الفرائض النصيرية، در ۱۲ شوال ۱۰۲۹ق و توسط محمد نصیر گیلانی کتابت شده است؛ بنابراین، اگر این نسخه از مجموعه قبلی نسخه مورد نظر ما بوده باشد، تاریخ کتابت الغیبة فوق، مطابق با این تاریخ است.

- در برگ عطف، پیش از متن، چندین یادداشت آمده؛ ۱. یادداشت تاریخ‌دار سنة ۱۲۹۰ق که متن اصلی آن، عمداً پاک و محو شده است؛ «بسم الله تعالی شأنه ... عفا الله عنه سنة ۱۲۹۰»؛ ۲. چهار یادداشت مختصر ملکیت نسخه؛ که سه تای آن از شیخ عبدالله ابن شیخ سلمان است؛ و دیگری، یادداشت ابن حاج مراد الله الحسینی البادرازی القاسی سید محمد می‌باشد؛ ۳. یادداشت قرمز رنگ محمد قمی، که متن آن پیش‌تر گذشت.

- در حاشیه ابتدای متن، به صورت مورب و نونویس نوشته شده است: «و عن نسخة اخرى حدّثنی محمد بن علی أبي الحسن الشجاعتی الكاتب حفظه الله قال حدّثنی محمد بن ابراهيم أبو عبدالله النعمانی رحمه الله تعالی فی ذی الحجة سنة اثنتان وأربعین و ثلثمائة قال الحمد لله رب العالمین». این سند در متن اصلی نسخه‌های خطی الغیبة یافت نشد.

- نسخه هم در متن اصلی و هم در متن نونویس، تصحیحات و حاشیه‌نویسی دارد. برخی تصحیحات و حاشیه‌نویسی‌ها با نشان «المحرره الخاطی محمد الموسوی [الخوانساری] عفی الله تعالی عنه» است.

- برگ‌های از وسط نسخه (همانند برگ ۹۶ و ۹۷؛ ۱۰۳ تا ۱۰۶؛ ۱۳۱؛ ۱۳۳ تا ۱۴۰) و برگ‌های انتهای نسخه (۱۴۲ تا ۱۴۴) افتادگی داشته، که با خط و اندازه متفاوت، نونویس شده‌اند. البته با توجه به یادداشت‌های محمد الموسوی الخوانساری در زمان ترمیم نسخه، و این که وی در سال ۱۲۸۷ زنده بوده است (نک: حر عاملی، ۱۴۰۳: ج ۴، ۸۲۲)، به نظر می‌رسد ترمیم و برگ‌های نونویس نیز، متعلق به قرن ۱۳ می‌باشند.

- چهار برگ ابتدای نسخه، قبل از متن اصلی کتاب، توضیحاتی پیرامون کتاب و مطالب دیگری است که نونویس می‌باشند. در برگ ۴ همین اوراق، توضیحی پیرامون مؤلف کتاب، از محمد الموسوی الخوانساری درج شده است.

- عنوان باب‌ها و برخی علام متن اصلی، شنگرف می‌باشند؛ و نسخه چند مرحله ترمیم شده، و نیز کمی رطوبت دیده است.

۱۳. تهران؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامی (نسخه ۲)

کد دستیابی به کتاب: ۳/۱۰۰۳۷.

عنوان نسخه: کتاب الغیبه (صفحه فهرست)؛ نیز: ملاً الغیبه فی طول الغیبه (اول متن).

کاتب نسخه: اسمعیل بن عبدالله الخوانساری.

تاریخ کتابت نسخه: رجب ۱۲۹۶ ق.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: کتاب الغیبه تالیف المولی الامام العالم العامل الفاضل الكامل المحقق المدقق حلال المشكلات ...

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين الهادي لمن يشاء الى صراط مستقيم المستحق الشكر من عباده يا خراجه اياهم من العدم الى الوجود و تصويره ...
سند ابتدایی: ندارد.

انجام متن نسخه: ... و یزیدنا هدی و علما و بصیرة و فهما و لا یزیغ قلوبنا بعد إذ هدانا و أن یهب لنا من لدنه رحمة إنه کریم و هاب و الحمد لله رب العالمین (قد تم).

۱۱۷

انجامه نسخه: ... هذا الكتاب المستطاب بيد اقل خلق الله اسمعیل بن عبدالله الخوانساری فی عصر یوم الاتین سادس عشر من شهر رجب المرجب و الشمس فی برج السرطان مطابقا یوما للشهر المرقوم و فی عصر هذه الایام یمطر مطراً و ابلاً مدراراً فی سنة ۱۲۹۶ ست و تسعین و مأتین بعد الالف الهم اغفر لنا و لوالدینا.

مدل نسخه: ظاهراً گروه الف، ۲۱ بابی (البته در فهرست اول نسخه، تیترباب «ما روی فی المنع عن التوقیت و التسمیة لصاحب الأمر علیه السلام» جا افتاده است؛ به همین دلیل در فهرست نسخه، بیست باب شماره خورده است)؛ ابواب هماهنگ با نسخه کهن. همچنین برخی تفاوت‌ها با نسخه کهن دارد؛ همانند «و یزیدنا هدی و علما و بصیرة و فهما» که در انتهای نسخه کهن وجود ندارد.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط و منظم)؛ تعداد صفحات: ۶۲ صفحه (۲۳۳ تا ۲۹۴)؛ ۲۰ سطر (۱۱ س م)؛ قطع: رقعی پهن (۱۶.۵ در ۲۱.۵ س م)؛ جلد: مقوایی قرمز.

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است؛ شامل سه کتاب: ۱. (افتادگی دارد) شاید/قیال الأعمال سید بن طاووس باشد؛ ۲. انوار القدسیة؛ ۳. ملاً الغیبة فی طول الغیبة، که الغیبة آخرین آنها است.

- چهار باب، نسبت به چاپ غفاری، افتادگی نامحسوس دارد. ابواب: «ما جاء فی ذکر أحوال الشیعة عند خروج القائم علیه السلام و قبله و بعده» و «ما روی أن القائم علیه السلام یستأنف دعاء جدیداً و أن الإسلام بدأ غریباً و سيعود غریباً كما بدأ» و «ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم علیه السلام و ما جاءت به الروایة حین یفضی إليه أمر الإمامة» و «باب فی ذکر إسماعیل بن أبی عبدالله علیه السلام و الدلالة علی أخیه موسی بن جعفر علیه السلام» (باب ۲۱؛ از عبارت «... یخیی العطار عن محمد بن حسن» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أنه نسخه من أبی المرجی بن محمد الغمر التغلیبی...» از چاپ غفاری؛ نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۱۶-۳۲۸).

- جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- عناوین و نشانی‌ها شنگرف است.

- در حاشیه، اندکی تصحیح شده است.

- در روی برگ اول بخش الغیبة نسخه، شرح حال مؤلف به نقل از رجال نجاشی آمده؛ و نیز پیش از آن، فهرست ابواب کتاب درج شده، که البته تیترباب «ما روی فی المنع عن التوقیت و التسمیة لصاحب الأمر علیه السلام» از فهرست ابواب، جا افتاده است.

- در آغاز صفحه متن الغیبة، نام کتاب با عنوان «ملاً الغیبة فی طول الغیبة» به شنگرف آمده است.

۱۴. تهران؛ کتابخانه ملی

کد دستیابی به کتاب: ۴۳۵۰.

عنوان نسخه: ندارد (افتادگی دارد).

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: نامشخص (حدود قرن ۱۳).

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: ندارد.

آغاز متن نسخه: (افتادگی دارد) یشهد علیهم رسول الله ﷺ يوم القيامة بأنهم نبذوا قوله في التمسك بالقرآن و العترة و هجروهما و اتبعوا أهواءهم و آثروا عاجل الأمر و النهى و زهرة الحياة الدنيا على دينهم شكا في ...

سند ابتدایی: ندارد (افتادگی دارد).

انجام متن نسخه: (افتادگی دارد) ... قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ وَ أَحْمَدُ ابْنَا الْحَسَنِ عَنْ أَبِيهِمَا عَنْ ثَعْلَبَةَ بْنِ مَيْمُونٍ عَنْ يَزِيدَ بْنِ أَبِي حَازِمٍ قَالَ خَرَجْتُ مِنَ الْكُوفَةِ.

انجامه نسخه: ندارد.

مدل نسخه: گروه ب (۲۵ بابی + ۱). نسخه از مدل بیست و شش بابی و مطابق ابواب چاپ غفاری است؛ ولی باب ششم چاپ غفاری در این نسخه به صورت مجزا و عنوان باب نیامده است؛ و با این عبارت «الحديث المری عن طرق العامة» و بدون تیتراژ شدن درج شده است.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خوش خط و منظم)؛ تعداد صفحات: ۱۹۶ ص (۹۳ برگ)؛ تعداد سطر: ۱۷ سطر؛ جلد: مقوای قهوه‌ای.

ویژگی‌های نسخه: نسخه افتادگی در ابتدا و انتها دارد. از اواسط باب دوم (نک: برگ ۹ نسخه، ۱۹ عکس نسخه و ص ۴۶ چاپ غفاری) تا اواسط باب سیزدهم (نک: برگ ۸ نسخه، ۱۷ عکس نسخه و ص ۲۲۹ چاپ غفاری) موجود است.

۸- برگ اول نسخه، برای آخر نسخه است که به اشتباه در ابتدای نسخه صحافی شده است.

- فقط کلمه باب، شنگرف نوشته شده است.

- حاشیه نویسی و تصحیح ندارد؛ فقط در چند صفحه میان نسخه، چند مورد اندک تصحیح در حاشیه شده است.

- چند مورد مهر جدید کتابخانه ملی دایره دارد.

۱۵. قم؛ کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی (نسخه ۱)

کد دستیابی به کتاب: ۲۳۷/۹-۲/۵۷.

عنوان نسخه: ندارد.

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: قرن ۱۳.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: ندارد (مجموعه است).

آغاز متن نسخه: الحمد لله رب العالمین و الصلاة و السلام علی خیر خلقه محمد صلی الله علیه و آله و علی عترته الطیبین الطاهرین و لعنة الله علی اعدائهم اجمعین. روی ...
سند ابتدایی: ندارد.

انجام متن نسخه: ... الناس ثم ما جاء فی ذکر العضب و هم أصحاب القائم عجل الله فرجه و عدتهم ثم ما جاء فی ذکر السفیانی و أن أمره من المحتوم الکائن قبل قیام القائم (افتادگی دارد).
انجامه نسخه: ندارد (افتادگی دارد).
مدل نسخه: گروه د (تعداد باب نامشخص).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ و نستعلیق؛ تعداد صفحات: ۱۰ ص (پنج برگ؛ ۹۶ پ - ۱۰۰ ر)؛ تعداد سطر: ۱۸ سطر؛ قطع: وزیری، ۱۸ در ۲۴ س م.

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است که میان آن تنها ۵ برگ ناقص، شامل نوع خاصی از الغیبه قرار گرفته است. به این معنی که، دو فرضیه برای این نسخه قابل طرح است: ۱- این نسخه مدل خاصی از کتاب الغیبه می‌باشد؛ چرا که متن ابتدای آن و نیز متن برخی از احادیث آن، نه با مدل نسخه کهن تطبیق کامل دارد، و نه با نسخه مدل ب که چاپ غفاری از روی آن انجام شده است؛ مطابق است. ۲- این نسخه، اساساً کتاب الغیبه نیست؛ بلکه شرحی بر برخی احادیث و بخش‌هایی از کتاب الغیبه منسوب به نعمانی می‌باشد.

- متن نسخه، ابتداء با حمد شروع شده؛ و پس از آن، حدیث «مَنْ دَخَلَ فِي هَذَا الدِّينِ بِالرِّجَالِ أَخْرَجَهُ مِنْهُ الرِّجَالُ كَمَا أَدْخَلُوهُ فِيهِ وَ مَنْ دَخَلَ فِيهِ بِالْكِتَابِ وَ السُّنَّةِ زَالَتْ الرِّجَالُ فِيهِ قَبْلَ أَنْ تَزُولَ الرِّجَالُ» (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲۲) با عنوان «اقول» کمی شرح شده است. سپس

حدیث «اعْرِفُوا مَنَازِلَ شِيعَتِنَا عِنْدَنَا عَلَى قَدْرِ رِوَايَتِهِمْ عَنَّا وَفَهْمِهِمْ مِنَّا» (نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۲۲) با عنوان «البیان» شرح شده است. پس از شرح این دو حدیث (و نیز حواشی متن از کتب دیگر در توضیح معنای شیعه) متن الغیبه، پس از ذکر عنوان «قال مصنف الكتاب» از عبارت «و اکثر من دخل فی هذه المذاهب إنما دخله...» تا «... من المختوم الكائن قبل قیام القائم» از قسمت مقدمه کتاب الغیبه، در نسخه وجود دارد؛ و مابقی متن کتاب، افتادگی پیدا کرده است.

- حواشی توضیحی از منابع گوناگون با همان خط متن، در نسخه وجود دارد.
- اندکی تصحیح متن نیز در حاشیه وجود دارد.
- احادیث با خط نسخ و برخی مطالب و توضیحات با خط نستعلیق نگارش یافته است.

۱۶. قم؛ کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (نسخه ۴)

کد دستیابی به کتاب: ۱۱۰۱۴.

عنوان نسخه: ندارد (به صورت نونویس در برگ عطف، «کتاب الغیبه» نوشته شده).
 کاتب نسخه: محمد تقی ابن محمد حسین.
 تاریخ کتابت نسخه: ۱۶ محرم ۱۳۰۱ ق (الیوم الاول من النصف الثاني من عشر الاول من شهر الاول من سنة الاول من مائة الرابعة من الالف الثاني من الهجرة).
 محل کتابت: نامشخص.
 آغاز نسخه: ندارد (در برگ عطف، عنوان و سه یادداشت نوشته شده).
 آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين الهادي لمن يشاء الى صراط مستقيم المستحق الشكر من عباده يا خراجة اياهم من العدم الى الوجود و تصويره...
 سند ابتدایی: ندارد (در حاشیه، سند قنانی نونویس شده است).
 انجام متن نسخه: ... إذ هدانا و أن يهب [لنا] من لدنه رحمة إنه كريم و هاب و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و اله اجمعين لطيبين الطاهرين.
 انجامه نسخه: قد استرحت من كد... محمد حسين عاملهما الله بلطفه الخفى و الجلى فى الغدو و الاصال و حشرهما مع مواليهما الأنجيين و الهمم و اصحابهم الذينهم خير اصحاب و ال.
 مدل نسخه: ظاهراً گروه الف (۲۱ بابی). هر چند برخی تفاوتها با نسخه کهن دارد؛ همانند «و یزیدنا هدی و علما و بصیرة و فهما» که در انتهای نسخه کهن وجود ندارد.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش خط و منظم؛ تعداد صفحات: ۱۱۰ ص (۵۵ برگ)؛ تعداد سطر: ۲۴ (۱۱ در ۱۸ س م)؛ عناوین ابواب و برخی علامات، به رنگ قرمز شنگرف می‌باشند.

ویژگی‌های نسخه: در برگ عطف و پیش از متن، یادداشت عنوان کتاب و نیز یادداشت ترجمه او که نجاشی بیان کرده آمده است. همچنین، یادداشت تملک نسخه از سوی پدر آیت‌الله مرعشی به ایشان، با تاریخ ۱۳۴۷ درج شده است.

در حاشیه اول متن اصلی، سند الشجاعی به صورت نونویس نوشته شده است: «و عن نسخة حدّثني محمد بن أبي الحسين الشجاعی الكاتب حفظه الله قال محمد بن إبراهيم أبو عبد الله النعماني رحمه الله تعالى في ذي الحجة سنة اثنتين وأربعين و ثلاثمائة قال الحمد لله» این سند، در متن اصلی نسخه‌های خطی الغيبة یافت نشد.

- در حاشیه متن، به ندرت تصحیح متن وجود دارد.

- چهار باب، نسبت به چاپ غفاری، افتادگی نامحسوس دارد. ابواب: «ما جاء في ذكر أحوال الشيعة عند خروج القائم عليه السلام و قبله و بعده» و «ما روى أن القائم عليه السلام يستأنف دعاء جديدا و أن الإسلام بدأ غريبا و سيعود غريبا كما بدأ» و «ما جاء في ذكر سن الإمام القائم عليه السلام و ما جاءت به الرواية حين يفضى إليه أمر الإمامة» و «باب في ذكر إسماعيل بن أبي عبد الله عليه السلام و الدلالة على أخيه موسى بن جعفر عليه السلام» (باب ۲۱؛ از عبارات «... يَخِيى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنِ» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أنه نسخه من أبي المرجى بن محمد الغمر التغلبى...» از چاپ غفاری؛ نک: نعمانی، ۱۳۹۷ ق: ۳۱۶-۳۲۸).

- جدای از نداشتن باب ششم و برخی دیگر از احادیث نسبت به چاپ غفاری، برخی احادیث متفاوت از چاپ غفاری نیز دارد.

- برخی از عناوین ابواب نسخه عبارتند از: باب ۵: ما روى فيمن ادعى الإمامة و من زعم أنه إمام و ليس بإمام و أن كل راية ترفع قبل قيام القائم فصاحبها طاغوت. باب ۶: فيما روى فيمن شك في واحد من الأئمة عليه السلام أو بات ليلة لا يعرف فيها إمامه أو دان الله بغير إمام منه. باب ۷: فيما جا أن الله عزوجل لا يخلق أرضه من حجة. باب ۲۱: باب في ملك القائم عليه السلام دون قيامه. - در اندکی از صفحات، آسیب دیدگی متن دارد؛ به عنوان نمونه برگ آخر.

۱۷. نجف: مكتبة آية الله كاشف الغطاء (۷۷۴ كتابخانه شوشتری ها).

كد دستيابی به كتاب: ۱۷۶۷۷.

عنوان نسخه: ندارد.

كاتب نسخه: نامشخص.

تاريخ كتابت نسخه: قبل از محرم سنة ۱۳۰۵ ق.

محل كتابت: نامشخص.

آغازه نسخه: (يك صفحه از مصحح و مقابله كنند) بسم الله الرحمن الرحيم فائدة تشتمل على ذكر ما ...

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين حدثنا الشيخ أبوالفرج محمد بن علي بن يعقوب بن أبي قرة القنابي رحمه الله قال حدثنا أبوالحسين محمد بن علي البجلي الكاتب و اللفظ ...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنابي از البجلي؛ سند ابی الحسن الشجاعي، در حاشیه متن اصلی درج شده است).

انجام متن نسخه: ... كريم وهاب والحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد وآله الطاهرين و سلم تسليماً كثيراً مباركاً زاكياً نامياً طيباً برحمتك يا ارحم الراحمين. انجامه نسخه: ندارد.

مدل نسخه: گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش و تقريباً منظم؛ تعداد صفحات: ۱۷۲ صفحه (۸۶ برگ)؛ تعداد سطر: ۲۳ سطر؛ قطع: وزیری؛ كلمه باب و برخی علامات با شنگرف است. ویژگی های نسخه: در بسیاری از صفحات تصحيح متن و نیز تطبيق با نسخه ديگر وجود دارد.

- در حاشیه صفحه اول متن به صورت عمودی، سند شجاعي درج شده: «و عن نسخة اخرى حدثني محمد بن أبي الحسين الشجاعي الكاتب حفظه الله قال محمد بن إبراهيم أبو عبد الله النعماني رحمه الله تعالى في ذي الحجة سنة اثنتين وأربعين و ثلاثمائة قال الحمد لله رب العالمين الخ» اين سند، در متن اصلی نسخه های خطی الغيبة یافت نشد.
- برگ اول نسخه، قبل از شروع متن اصلی، توضیحاتی پیرامون مؤلف الغيبة و خود کتاب به نقل از بحار و رجال نجاشی و غيره و همگی به نقل از محمد الموسوی الخوانساری می باشد.

محمد الموسوی در سال ۱۲۸۷ زنده بوده است (نک: حر عاملی، ۱۴۰۳ق: ج ۴، ۸۲۲)؛ و نسخه تصحیحی وی از الغیبة، به شماره ۱۳۸۹۱ کتابخانه مرعشی، پیش‌تر گذشت. در پایان همین یادداشت آمده است: و قد کتبتہ لنفسی و انا الاقل الاحقر علی محمد بن محمد جعفر النجف آبادی الاصفهانی و ذلك فی یوم السادس من المحرم الحرام من شهر سنة ۱۳۰۵ فی النجف الاشرف زاده الله عز او شرفا.

- علی محمد النجف آبادی الاصفهانی النجفی (م ۱۳۳۲ق) مصحح نسخه، استاد علوم عقلی علی ایروانی (م ۱۳۵۴ق). نجف آبادی، کتابخانه خطی مهمی داشت (نک: تهرانی، ۱۴۰۸ق: ج ۱، ۸۶) که به همراه منزل خود، وقف حسینیه شوشتری‌های محلّة العمارة نجف نمود؛ که بعدها با نام کتابخانه حسینیه شوشتری‌ها شناخته شد؛ و اکنون تخریب شده و برخی از کتاب‌های آن به دارصدام و برخی به کتابخانه‌های دیگری منتقل شده است. ظاهراً و طبق قرائن و یادداشت‌های نسخه الغیبة کاشف الغطاء، همان نسخه الغیبة به شماره ۷۷۴ کتابخانه حسینیه شوشتری‌ها است (برای اطلاع از آن نسخه، نک: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱).

- در حاشیه نسخه، ابواب و تعداد حدیث آنها، توسط مصحح، علامت گذاری شده است.
- در پایان نسخه، یادداشت اتمام مقابله به تاریخ رجب ۱۳۰۵ق از علی محمد النجف آبادی، به همراه دو یادداشت دیگر پیرامون برخی مطالب کتاب وجود دارد.

۱۸. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۴)

کد دستیابی به کتاب: ۳۲۹۶۷.

عنوان نسخه: کتاب الغیبة.

کاتب نسخه: حسن بن سجاد (= حسن بن میرزا سجاد علی غفاری).

تاریخ کتابت نسخه: شب ۱۷ ربیع الاول سنة ۱۳۰۸ق.

محل کتابت: کربلا.

آغاز نسخه: (مجموعه است؛ ابتدای بخش الغیبة): کتاب الغیبة للشیخ الثقه الجلیل محمد بن ابراهیم النعمانی تلمیذ ثقة الاسلام الکلینی رض الله عنه قدس روحه و عطر مرقده.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحیم و به ثقتی حدثنا الشیخ [در تصحیح: أبو الفرج]

محمد بن علی بن یعقوب بن أبی قرّة القنابی رحمه الله قال ...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنابی از البجلی؛ سند ابی الحسن الشجاعی، در حاشیه متن اصلی درج شده است).

انجام متن نسخه: .... وهاب والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد و آله الطاهریں و سلم تسلیماً کثیراً مبارکاً زاکياً نامیا طیباً برحمتک یا ارحم الراحمین.

انجامه نسخه: قد حصل الفراغ عن کتاب الغیبة فی لیلة السابع عشر [و العشرین؛ خط خورده و ۱۷ عددی نگارش شده] من ربیع الاول سنة ۱۳۰۸ ثمان و ثلاث مائة بعد الالف من لیلة السبت فی الكربلا المعلا جعلنی الله مع والدی و اهل حزانتی من مجاویه امین رب العالمین.

... بید الدائرة الكاسرة القاصرة العائرة جار الحسين الحسن الكربلائی اصلا الغفاری النخعی المدعو آغا حسن الكربلائی ابن المولی المیرزا سجاد علی الكربلائی اجاره الله مما يخاف و يحذر ...

مدل نسخه: گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ خوش و تقریباً منظم؛ تعداد صفحات: ۱۹۶ صفحه (۹۸ برگ)؛ تعداد سطر: ۲۱ سطر؛ قطع: وزیری کوتاه (۲۱ در ۱۷ س م)؛ عناوین و برخی علامات به شنگرف؛ اوراق لمینه شده است.

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است و از برگ ۶۶ تا ۱۶۳ کتاب الغیبه می‌باشد؛ و کتاب قبل از آن کفایة الأثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر خزاز قمی است.

- در بسیاری از صفحات تصحیح متن و نیز تطبیق با نسخه دیگر وجود دارد.

- در حاشیه صفحه اول متن به صورت عمودی، سند شجاعی درج شده: «و عن نسخة اخرى حدّثنی محمد بن أبی الحسین الشجاعی الكاتب حفظه الله قال محمد بن إبراهيم أبو عبد الله النعمانی رحمه الله تعالی فی ذی الحجة سنة اثنتین وأربعین و ثلاثمائة قال الحمد لله رب العالمین الی اخره» این سند، در متن اصلی نسخه‌های خطی الغیبة یافت نشد.

- عطف نسخه در تمام صفحات کتاب آسیب دیده و رطوبت خورده است.

- این نسخه، به صورت میکروفیلم در کتابخانه راجه سید ابوجعفر وجود دارد، و به وسیله مرکز میکروفیلم نور با شماره ۱۱۵/۳ معرفی شده است.

۱۹. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۵)

کد دستیابی به کتاب: ۵۱۷۹۳.

عنوان نسخه: نامشخص (تصویر صفحه عنوان را نداشتیم).

کاتب نسخه: عبدالعلی بن حاجی ملا محمدحسن.

تاریخ کتابت نسخه: ۱۳۱۰ ق تا ۱۳۱۱ ق (بخش الغیبة ۱۳۱۰ می باشد).

محل کتابت: نجف اشرف.

آغاز نسخه: نامشخص.

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتی حدثنا الشيخ أبوالفرج محمد بن علی بن یعقوب بن ابي قرة القنابی ره قال حدثنا أبوالحسين محمد بن علی البجلي الكاتب و...
سند ابتدایی: دارد (ابن القنابی از البجلي؛ سند ابي الحسن الشجاعی، در حاشیه متن اصلی درج شده است).

انجام متن نسخه: ... کریم وهاب والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد و آله الطاهیرین و سلم تسلیماً کثیراً مبارکاً زاکياً نامیاً طیباً برحمتک یا ارحم الراحمین.

انجامه نسخه: (بخش الغیبة) و قفرغت من استنساخه صنحوة يوم الاربعاء من سلخ شوال من شهور سنة عشر وثلثمائة بعد الالف فی جوار مولای علی بن ابيطالب عليه السلام و علی اخیه و... حاجی ملا محمدحسن المزجی عبدالعلی.

مدل نسخه: گروه ب (۲۶ بابی)؛ ولی تفاوت‌های با نسخه‌های هم‌گروه دارد، مثلاً همانند نسخه کهن، حدیث قبل از عنوان «و من کتاب سلیم بن قیس الهمالی» را ندارد (نک: نعمانی، ۱۳۹۷ ق: ۶۷ و ۶۸).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (دستنویس عادی، در صفحات مختلف، کیفیت خط متفاوت است)؛ تعداد صفحات: کل نسخه ۲۸۶ برگ؛ بخش الغیبة ۲۶۶ صفحه (۱۸۳ برگ)؛ تعداد سطر: ۱۲.

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است و کتاب اول، از برگ ۱ تا ۱۸۳ الغیبه می باشد.

در حاشیه صفحه اول متن به صورت مورب، سند شجاعی درج شده: «حدّثنی محمد بن ابي الحسين الشجاعی الکاتب حفظه الله قال حدثنی محمد بن ابراهیم أبو عبد الله النعمانی ره فی ذی الحجة سنة [ثلثمائة؛ خط خوورده] اثنتین و أربعین و ثلثمائة قال الحمد لله الخ» این سند، در متن اصلی نسخه‌های خطی الغیبة یافت نشد.

- در برخی از صفحات تصحیح متن و نیز حاشیه نویسی متفرقه دارد؛ هم از خود کاتب و هم برخی حواشی حدیثی و غیره با خط مجزا از متن.
- برخی اندک از صفحات، با خط درشت‌تر و مجزا از خط اصلی نسخه نگارش یافته است؛ همانند برگ ۷۶ نسخه.

- عنوان «و من کتاب سلیم بن قیس الیهالی» مجزا از متن اصلی و در حاشیه نوشته شده است (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ی، سراسرمتن).
- متن نسخه تفاوت‌هایی با نسخه‌های هم‌گروه دارد؛ لازم است کل متن تطبیق شود.
- در پایان بخش الغیبه، مطلبی تحت عنوان فائده آمده است؛ که شامل اشاره به روایات غیبت شیخ مفید و نیز ترجمه نعمانی به نقل از نجاشی می‌باشد.

۲۰. قم؛ کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی (نسخه ۲)

کد دستیابی به کتاب: ۵/۷۴۷۸۴/۲.

عنوان نسخه: ملأ الغیبه فی طول الغیبه.

کاتب نسخه: ابوالقاسم بن اسماعیل الخوانساری (بعلاوه مصطفی خوانساری صفائی).
تاریخ کتابت نسخه: ۱۳۳۰ق؛ الاربعاء من السابع والعشرين من شهر جمادى الاولى من سنة الثلاثين وثلثمائة بعد الالف. (صفحات نونویس: ۱۳۵۹ق).
محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: ندارد (ظاهراً نسخه مجموعه است).

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين الهادى لمن یشاء الى صراط مستقیم المستحق الشکر من عباده یاخراجه إياهم من العدم إلى الوجود و تصویره...
سند ابتدایی: ندارد (سند ابن القنابی از البجلی و نیز سند ابی الحسن الشجاعی، در حاشیه به صورت نونویس درج شده است).

انجام متن نسخه: ... و یزیدنا هدی و علما و بصیرة و فهما و لا یزیغ قلوبنا بعد إذ هدیتنا (هدانا) و أن یرهب (لنا) من لدنه رحمة إنه کریم و هاب و الحمد لله رب العالمین.

انجامه نسخه: ... قد تم هذا الكتاب المستطاب بید اقل خلق الله و الطلبة ابوالقاسم بن اسمعيل الخوانساری فی يوم الاربعاء من السابع والعشرين من شهر جمادى الاولى من سنة الثلاثين وثلثمائة بعد الالف و... اللهم افتح لنا ابواب برکاتک بحق اشرف بریاتک ۱۳۳۰.

مدل نسخه: گروه ج، ۲۱ بابی که تبدیل به ۲۶ بابی شده است.

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (خط ریز)؛ تعداد صفحات (با احتساب صفحات نونویس و سفید): ۱۲۶ ص (۶۳ برگ)؛ تعداد سطر: متن اصلی ۲۰ سطر، متن نونویس ۱۹ سطر؛ عنوان کتاب، عناوین ابواب و برخی علائم، با خط قرمز شنگرف است.

ویژگی‌های نسخه: این نسخه الغیبه، در متن اصلی نسخه، از نوع ۲۱ بابی، همانند نسخه کهن (۵۷۷ق) می‌باشد؛ که توسط مصحح (مصطفی خوانساری) دستکاری شده و جدای از حواشی متن نسخه، برگ‌هایی با خط نونویس به نسخه اضافه گشته؛ و کتاب به مدل ۲۶ بابی تبدیل شده است.

مدل گروه الف (۲۱ بابی)، جدای از برخی تفاوت‌های احادیث و نبود برخی روایات و نبود باب ششم، چهار باب، نسبت به چاپ غفاری، افتادگی نامحسوس دارد. ابواب: «ما جاء فی ذکر أحوال الشيعة عند خروج القائم عليه السلام و قبله و بعده» و «ما روی أن القائم عليه السلام يستأنف دعاء جديدا و أن الإسلام بدأ غريبا و سيعود غريبا كما بدأ» و «ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم عليه السلام و ما جاءت به الرواية حين يفضى إليه أمر الإمامة» و «باب فی ذکر إسماعيل بن أبي عبدالله عليه السلام و الدلالة على أخيه موسى بن جعفر عليه السلام» (باب ۲۱؛ از عبارت «... یحیی العطار عن محمد بن حسن» تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ یعنی تا «أنه نسخه من أبي المرجی بن محمد الغمر التغلبي...» از چاپ غفاری؛ نک: نعمانی، ۱۳۹۷ق: ۳۱۶-۳۲۸).

تفاوت‌های نسخه ۲۱ بابی کهن با ۲۶ بابی (چاپ غفاری) توسط مصطفی خوانساری، در حاشیه و برگ‌های جدید نسخه، با خط کمی درشت‌تر و نونویس به نسخه افزوده شده است. همچنین، پشت برخی صفحات نونویس، سفید هستند.

اصل نسخه، همانند نسخه کهن، سند ابتدایی ندارد؛ مصحح در حاشیه ابتدای متن، با عنوان «سند الكتاب»، دو سند قنانی و شجاعی را با این متن نونویس نموده است: «حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علی بن یعقوب بن أبي قرّة القنابی رحمه الله قال حدثنا أبو الحسين محمد بن علی البجلي الكاتب و اللفظ من أصله و كتبت هذه النسخة و هو ينظر فی أصله قال حدثنا أبو عبدالله محمد بن إبراهيم النعمانی بحلب الحمد لله رب العالمين الخ»؛ و نیز: «و عن نسخة أخرى حدثني محمد بن علی أبي الحسن الشجاعی الكاتب حفظه الله قال [حدثني] محمد بن إبراهيم أبو عبدالله النعمانی رحمه الله تعالى فی ذی الحجة سنة اثنتين و أربعين و ثلاثمائة قال الحمد لله رب العالمين الخ» این سند اخیر، در متن اصلی نسخه‌های خطی الغیبه یافت نشد.

- در انتهای ترقیمه، یادداشت بلاغ خوانساری وجود دارد: «قد بلغ قبالا و تصحیحا مع النسخة المصححة تقدر الوسع و الطاقه مع تفرّدی فصار بحمد الله تعالى من اوله الى اخره نسخة صحيحة مصححة يجور الاعتماد عليها و الاتكاء بها انشاء الله تعالى فنشكر الله تعالى و بحمده عليه و ارجو من الناظر و المطالع ان وجد فيه سهوا او نسيانا غمزه عن البصر و ان يصلحه و ارجو الله ان ياجره بفضله و كرمه و كان ذلك فى رجب الخير ۱۳۵۹ الاحقر مصطفى الحسينى الصفائى خوانسارى (مهر بیضوى مصطفى الحسينى)».

۲۱. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۶)

کد دستیابی به کتاب: ۳۱۷۴۳.

عنوان نسخه: نامشخص (عکس صفحه عنوان را در اختیار نداشتم).

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: نامشخص (حدود قرن ۱۴).

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: (مجموعه است).

آغاز متن نسخه: بسم الله الرحمن الرحيم حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علي بن يعقوب بن أبي قرة الفنايى رحمه الله قال حدثنا أبو الحسين محمد بن علي النجلى الكاتب و اللفظ ... سند ابتدایی: دارد (ابن الفنايى از النجلى؛ [ابن القناني از البجلي]).

انجام متن نسخه: ... والحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله الطاهرين و سلم تسليمًا كثيرًا مباركًا زاكيًا ناميًا طيبًا برحمتك يا ارحم الراحمين والحمد لله اولًا و اخرا (تمام).
انجامه نسخه: (مجموعه است) بخش الغيبة انجامه ندارد.

مدل نسخه: گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ (دستنویس عمومی) نامنظم؛ تعداد صفحات: ۲۰۸ صفحه (۱۰۶ برگ)؛ تعداد سطر: ۱۲؛ قطع: رقعی (۱۴ در ۲۳ س م).

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است؛ و از صفحه ۸۶ تا ۲۹۴ کتاب الغيبة است.

- کمی تصحیح در حاشیه دارد؛ هم با خط اصلی متن و هم با خط مجزا از متن.

- عنوان باب‌ها به صورت اختصاری آمده است؛ به این معنی که فضایی جای خالی گذاشته شده و مثلاً دو کلمه از یک خط عنوان باب آمده است. به عنوان نمونه برای باب ۲۶ آمده است «دون قیامه».

- نسخه اهدایی رهبری به کتابخانه آستان قدس؛ و تاریخ وقف، بهمن ۱۳۸۳ شمسی است.

- نسخه در سراسر خود، موربانه خوردگی دارد و آسیب دیده است.

- این نسخه به اشتباه، تحت شماره ۳۱۴۷۳ در فنخا و غیر آن، فهرست شده است؛ که توضیحات آن در مقدمه همین نوشتار گذشت.

۲۲. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی (نسخه ۷)

کد دستیابی به کتاب: ۲۶۷۲۹.

عنوان نسخه: ندارد.

کاتب نسخه: نامشخص.

تاریخ کتابت نسخه: قرن ۱۴.

محل کتابت: نامشخص.

آغاز نسخه: (مجموعه است) او فی سورة الرعد قال الله تعالى أَوْلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُضُهَا مِنْ...
 آغاز متن نسخه: (بخش الغيبة) بسم الله الرحمن الرحيم حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علی بن یعقوب بن أبی قره القنابی ره قال حدثنا أبو الحسن محمد بن علی النجلی [البجلی] الکاتب و اللفظ من أصله [و] کتبت...

سند ابتدایی: دارد (ابن القنابی از النجلی [ابن القنابی از البجلی]؛ سند ابی الحسن الشجاعی، در حاشیه متن اصلی درج شده است).

انجام متن نسخه: ... رحمة إنه کریم وهاب والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد و آله الطاهیرین و سلم تسلیما کثیرا مبارکاً زاکياً نامیا طیبیا برحمتک یا ارحم الراحمین.

انجامه نسخه: ندارد (یادداشت بلاغ در دو طرف انجام آمده است)

مدل نسخه: گروه ب (۲۶ بابی).

مشخصات ظاهری نسخه: خط: نسخ و تقریباً منظم (بعضی صفحات، خط ناخوش است)؛ تعداد صفحات: کل نسخه ۱۸۸ برگ؛ بخش الغيبة: ۱۷۶ صفحه (۸۸ برگ؛ از برگ ۱۰۰ تا ۱۸۸)؛ تعداد سطر: ۱۹ سطر (۱۱ در ۱۶۰۵ س م)؛ قطع: رقعی (۲۱ در ۱۶ س م)؛ کاغذ شکری، جلد تیماج ضربی کهنه.

ویژگی‌های نسخه: نسخه مجموعه است و از برگ ۱۰۰ تا ۱۸۸ کتاب الغیبه می‌باشد؛ و قبل از چند کتاب و قطعاتی از اخبار به صورت پراکنده وجود دارد.

- در حاشیه صفحه اول متن، با خط مجزا از متن، سند شجاعی درج شده: «و عن نسخة اخرى حدّثني محمد بن أبي الحسن الشجاعی الکاتب حفظه الله قال محمد بن إبراهيم أبو عبد الله النعمانی رحمه الله تعالى فی ذی الحجة سنة اثنتین وأربعین و ثلاثمائة قال الحمد لله رب العالمین الخ» این سند، در متن اصلی نسخه‌های خطی الغیبه یافت نشد.

- در بسیاری از صفحات تصحیح و مقابله متن وجود دارد. همچنین، مصحح، برخی ابواب و تعداد احادیث آن را در حاشیه متن، نشانه گذاری نموده است.

- یادداشت بلاغ در انتها دارد؛ با این نوشته: «قد بلغ قبلاً و تصحیحاً علی نسخ معتمدة فی مجالس اخرها صبیحة السبت من ربیع الأول لسنة خلون سنة ۱۳۳۰ و حرره ابوالقاسم بن الحسن الحسینی الحایری.

- کاتب برخی صفحات تغییر کرده و خط متفاوت شده است.

- برگ‌هایی سفید و خالی در کل نسخه وجود دارد؛ و در قسمت الغیبه، برگ ۱۳۴ سمت راست سفید و خالی است.

- براساس فیش ابتدای نسخه، ظاهراً نسخه در مرداد سال ۱۳۷۹ توسط کتابخانه خریداری شده است.

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، با بررسی منابع، اطلاعات مختلف و فهرس نسخ خطی، بیست و سه نسخه خطی از کتاب الغیبه شناسایی، و به ترتیب تاریخ کتاب فهرست شده‌اند. تا جدای از فراهم آمدن زمینه تصحیح جدیدی از کتاب، برخی از اطلاعات رجالی و کتاب‌شناختی مهم مرتبط نیز، از این فهرست، برای پژوهشگران حاصل گردد.

منابع

۱. استادی، رضا و دیگران (بی‌تا)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه حسینیه شوشتری‌های نجف، قم: بی‌نا.
۲. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، ت: «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، مجله میراث شهاب، قم، ش ۹۹.
۳. استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، ی، «بررسی اصالت جمله تأییدی نعمانی پیرامون کتاب سلیم بن

- قیس»، مخطوط (موجود در دانشنامه سلیم)، قم: کتابخانه دارالحديث.
۴. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، پ، «معرفی و بررسی کهن‌ترین نسخه خطی الغیبه منسوب به نعمانی»، مخطوط، قم: کتابخانه دارالحديث.
۵. استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، ث، «تاریخ تألیف کتاب الغیبه منسوب به نعمانی»، مخطوط، قم: کتابخانه دارالحديث.
۶. اشکوری، سیداحمد (۱۳۷۵ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۷. آصف فکرت، محمد (۱۳۶۹ش)، فهرست الفبائی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
۸. اصفیائی، سیدمحمد و محمدعلی صالحی (۱۳۸۹ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۹. افشار، ایرج؛ دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۲ش)، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، تهران: بی‌تا.
۱۰. تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۸ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۱. حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۳ق)، وسائل الشیعة، تحقیق: ربانی شیرازی، بیروت: دار أحياء التراث العربی.
۱۲. خصیبی، حسین بن حمدان (۱۴۱۱ق)، الهدایة الکبری، بیروت: البلاغ.
۱۳. دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۳۰ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تهران: دانشگاه تهران.
۱۴. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱ش)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران: کتابخانه ملی.
۱۵. زوبین، محمد و دیگران (۱۳۹۰ش)، معجم المخطوطات النجفیه، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.
۱۶. شاکری، رمضانعلی (۱۳۶۷ش)، گنج هزارساله: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۷. صدراپی خوبی، علی؛ حائری، عبدالحسین (۱۳۷۶ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، قم: بوستان کتاب.
۱۸. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۱ق)، الغیبه، تحقیق: عبادالله ناصح، قم: دارالمعارف

الإسلامية .

۱۹. عرب زاده، ابوالفضل (۱۳۷۸ ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیه الله گلپایگانی، قم: دارالقرآن الکریم .

۲۰. عصمة الدولة، ابوالفتح محمد بن معزالدولة (۲۰۱۶ م)، الرسالة المصرية (منهج العلم والبيان ونزهة السمع والبيان)، به ضمیمه: مشیخه ابوالفتح بغدادی قطیعی، بی جا: المجموعة الكاملة .

۲۱. فاضل، محمود (۱۳۵۳ ش)، فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، مشهد: دانشکده ادبیات .

۲۲. متقی، حسین؛ صالحی، محمد علی (۱۳۸۹ ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی .

۲۳. مرعشی، سید محمود (۱۳۷۹ ش)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرعشی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی .

۲۴. مرکز میکروفیلم نور (بی تا)، فهرست میکروفیلم نسخه‌های خطی فارسی و عربی، هند: مرکز میکروفیلم نور .

۲۵. مقدم، برات علی و دیگران (۱۳۹۳ ش)، فهرست نسخه‌های خطی اهدایی مقام معظم رهبری، مشهد: آستان قدس رضوی .

۲۶. موجانی، علی (۱۳۸۹ ش)، فهرستواره نسخه‌های خطی کتابخانه امیرالمؤمنین علیه السلام، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی .

۲۷. نظری، محمود (بی تا)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، قم: بوستان کتاب .

۲۸. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۱۸ ق)، الغیبه، به کوشش: محمد قمی، چاپ سنگی (خط: حبیب الله گیلانی)، تهران: بی نا (دارالخلافة طهران) .

۲۹. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۳ ق)، الغیبه، به کوشش: ولی الله صابری، چاپ سنگی (خط: محمد علی ادیب)، تبریز: مکتبه صابری .

۳۰. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ ق)، الغیبه، تهران: نشر صدوق .

۳۱. نعمانی، محمد بن ابراهیم (بی تا)، سایت کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد: بی نا .

۳۲. نعمانی، محمد بن ابراهیم (بی تا)، سایت کتابخانه ملی، تهران: بی نا .